

МНАГАЗНАЧНАСЦЬ ВЫТВОРНЫХ ЯКАСНЫХ ПРЫМЕТНІКАЎ У БЕЛАРУСКАЙ МОВЕ

Анализируются особенности полисемии производных качественных прилагательных с суффиксами -лив-, -ист-, -аст-(-ат-) в белорусском языке; рассматриваются метафорический и метонимический способы переосмысления значений прилагательных. Значения прилагательного квалифицируются на основе его сочетаемости в речи, а также на основе системных связей в парадигме – взаимодействия производного прилагательного с производящим словом на лексическом уровне.

The particularities of the polysemy of derivative qualitative adjectives with the suffixes -liv-, -ist-, -ast-(-at-) in the Belarusian language are analyzed in the article, metaphorical and metonymical ways of rethinking of adjectives meanings are considered. The means of qualification of adjective meanings on the basis of its combinatory power and also on the basis of system relations in the paradigm – the interaction of a derivative adjective with a generating word at the lexical level – are defined.

Семантика прыметніка больш абстрактная ў параўнанні з семантикай назоўніка, адпаведна мнагазначнасць прыметніка мае асаблівасці ў параўнанні з мнагазначнасцю назоўніка. Аднак у той жа час неабходна адзначыць, што агульныя прынцыпы развіцця новых значэнняў у іменнай лексіцы захоўваюцца: як назоўнік, так і прыметнік могуць пашыраць свой семантычны аб'ём у межах метафарычнай і метанімічнай мадэляў, якія з'яўляюцца найбольш прадуктыўнымі.

Мэта нашага даследавання – выяўленне асаблівасцей мнагазначнасці вытворных якасных прыметнікаў. Характарыстыка семантыкі якасных прыметнікаў у рускай мове была зроблена ў грунтоўнай працы А. М. Шрама (гл. Шрам 1979). Прынцыпы развіцця семантыкі якасных прыметнікаў аналагічныя ў беларускай і рускай мовах, таму мы звярнулі ўвагу на тыя аспекты мнагазначнасці прыметнікаў, якія амаль не былі закрануты ў адзначанай працы. У прыватнасці, мы разглядаем асаблівасці мнагазначнасці вытворных якасных прыметнікаў з суфіксамі -лив-, -ист-, -аст-(-ат-).

Пры кваліфікацыі значэнняў мнагазначнага прыметніка можа прымацца пад увагу сінтагматычны або парадыгматычны аспект. Сінтагматычны аспект выступае на першы план, калі значэнне прыметніка выяўляецца на аснове асаблівасцей яго спалучэння ў сінтагме. Па прычыне таго, што семантика прыметніка з'яўляецца менш канкрэтнай у параўнанні з семантикай назоўніка, класіфікаваць значэнні мнагазначнага прыметніка ў большасці выпадкаў можна, выкарыстоўваючы для гэтага назоўнік. Гэта можа быць назоўнік, да якога адносіцца прыметнік у выказванні. Асаблівую актуальнасць такі спосаб выяўлення семантычнай структуры слова атрымлівае, калі сувязь паміж значэннямі прыметніка метанімічная. Напрыклад, прыметнік з суфіксам -лив- *смяшлівы* мае значэнні, звязаныя метанімічнай сувяззю: *смяшлівы* 'схільны часта, з усялякага выпадку смяцца' і *смяшлівы* 'ўласцівы такому чалавеку'. Гэтыя значэнні выяўляюцца адпаведна ў словазлучэннях *смяшлівы чалавек* і *смяшлівыя вочы*. Мы можам вызначыць адносіны паміж назоўнікамі *чалавек* і *вочы* на аснове схемы «цэлае – частка», і адсюль сувязь значэнняў прыметніка *смяшлівы* 'схільны часта, з усялякага выпадку смяцца' (*смяшлівы чалавек*) і *смяшлівы* 'ўласцівы такому чалавеку' (*смяшлівыя вочы*) мы кваліфікуем як метанімічную па той жа схеме «цэлае – частка». Паміж значэннямі прыметніка *слязлівы* (*слязлівае дзіця* і *слязлівае апавяданне*) існуюць метанімічныя адносіны суб'екта і сродку ўздзеяння, таму што дзіця выражае пачуцце, а апавяданне яго выклікае. І зноў жа менавіта адносіны паміж назоўнікамі *дзіця* і *апавяданне* вызначаюць метанімічны характар адносін значэнняў прыметніка *слязлівы*.

Метафарычная сувязь значэнняў вытворнага якаснага прыметніка мае крыху іншую прыроду ў параўнанні з метанімічнай сувяззю. Для кваліфікацыі метафарычнай сувязі прыметнікаў істотным будзе як сінтагматычны (сувязі прыметніка ў выказванні), так і парадыгматычны аспект (сувязі вытворнага прыметніка з утваральным словам). Пры метафарычнай сувязі прынцыповую ролю адыгрываюць не толькі суадносіны назоўнікаў, з якімі прыметнік спалучаецца ў маўленні, а таксама і характар самой прыметы. Справа ў тым, што асаблівасцю матываваных слоў, утвораных суфіксальным спосабам, з'яўляецца тое, што яны валодаюць феноменам так званай двойной рэфэрэнцыі (гл. Кубрякова 1981, 9–10), іх значэнне можа суадносіцца як з рэаліямі навакольнага свету, так і са значэннем утваральнага слова. Менавіта адносіны да ўтваральнага слова з'яўляюцца важнымі для ўстанаўлення метафарычнай сувязі паміж значэннямі вытворнага прыметніка. Напрыклад, значэнні прыметніка *смалісты* 'які змяшчае ў сабе смалу, у якім многа смалы' і *смалісты* 'чорны і бліскучы (пра валасы)', якія праяўляюцца ў словазлучэннях адпаведна *смалістыя сосны* і *смалістыя валасы*, звязаны метафарычнай сувяззю. Але тут нельга, як у выпадку з метаніміяй, сказаць, што адносіны паміж значэннямі прыметнікаў «капіруюць» адносіны паміж назоўнікамі, да якіх гэтыя прыметнікі адносяцца (гл. вышэй метанімічнае *смяшлівыя вочы* – *смяшлівы чалавек*). Нельга сказаць, што значэнні прыметніка *смалісты* ў словазлучэннях *смалістыя сосны* і *смалістыя валасы* звязаны метафарычнай сувяззю па падабенстве, таму што сосны і валасы падобныя паміж сабой. Тут вызначальным з'яўляецца трэці элемент – слова *смала*, ад якога ўтвораны прыметнік *смалісты*. Сосны

ўтрымліваюць *смалу*, а валасы *падобныя да смалы* колерам. Такім чынам, адносіны падабенства будуць звязваць назоўнік, да якога адносіцца вытворны прыметнік (*валасы*), і назоўнік, ад якога гэты прыметнік утвораны (*смала*). Прыметнікі са значэннем ‘падобны на тое, што абазначана ўтваральным словам’ узніклі ў выніку так званай словаўтваральнай метафары (гл. Козинец 2007), калі новы элемент лексічнай сістэмы з’яўляецца на перыферыі марфемнага і лексічнага словаўтварэння. У такім выпадку адносіны ўтваральнага і вытворнага слоў (напрыклад, слова *смалісты* ‘падобны да смалы’ і слова *смала*) называюць адносінамі пераноснай матывацыі (гл. Земская 2004, 125–126).

Такім чынам, метафарычныя адносіны паміж значэннямі вытворных прыметнікаў часта назіраюцца ў тым выпадку, калі адно з гэтых значэнняў з’явілася ў выніку словаўтваральнай метафары, гэта значыць мае значэнне ‘падобны на тое, што абазначана ўтваральным словам’ (*смалістыя валасы*). Пры гэтым часцей за ўсё сустракаецца другое значэнне прыметніка – ‘які ўтрымлівае тое, што абазначана ўтваральным словам’ (*смалістыя сосны*). Такі тып метафарычных суадносін значэнняў вельмі характэрны для прыметнікаў з суфіксамі *-іст-, -аст-(-ат-)*.

Разгледзім адзначаныя тэарэтычныя палажэнні на прыкладах – прааналізуем метанімічныя і метафарычныя суадносіны паміж значэннямі вытворных прыметнікаў з суфіксамі *-лів-, -іст-, -аст-(-ат-)*. Прыклады прыводзяцца з «Тлумачальнага слоўніка беларускай мовы» (гл. Тлумачальны слоўнік 1977–1984).

Асаблівасцю мнагазначных прыметнікаў з суфіксам *-лів-* з’яўляецца тое, што яны часта ўтвораны ад слоў, якія абазначаюць пачуцці або формы праяўлення пачуццяў: *крыўдлівы, жаласлівы, ганарлівы, помслівы, смяшлівы, слязлівы, крыклівы*. Тыповая схема суадносін паміж значэннямі такіх прыметнікаў – метанімічная. Такая сувязь ажыццяўляецца праз назоўнік, да якога адносіцца прыметнік, і адпавядае метанімічнай мадэлі «частка – цэлае». Напрыклад, у першым значэнні прыметнік адзначанага тыпу абазначае характарыстыку чалавека, а ў другіх значэннях – характарыстыку часткі або выразу твару чалавека, іншых уласцівасцей чалавека (характар, голас і пад.):

Чалавек я па сваёй натуре не крыўдлівы, даваў кожнаму, хто толькі таго хацеў, у ахвоту пасмяяцца з сябе і са сваёй пісаніны... (Б. Сачанка). – **Крыўдлівы позірк;**

Іван – малады яшчэ хлопец, рослы, статны, з прыгожым тварам. Па натуре... добры, не ганарлівы, бо з людзьмі размаўляе ахвотна і ветліва (А. Кулакоўскі). – *Жахліва, жахліва! – паўтараў... [Вейс] і схіляў галаву. Куды падзелася ганарлівая звычка пазіраць на ўсіх з высока ўзнятай галавой?* (М. Лынькоў). **Ганарлівая ўсмешка;**

Цяпер Жэнька быў другім, зусім не падобным да таго вясёлага, смяшлівага хлопца (І. Шамякін). – *У пана настаўніка і грэчкі няма, – сказала Ядвіся і ўскінула на настаўніка свае вясёлыя смяшлівыя вочы* (Я. Колас). **Смяшлівы характар.**

Метанімічная схема суадносін значэнняў прыметнікаў можа таксама рэалізавацца ў мадэлі «характарыстыка чалавека – характарыстыка таго, што можа выклікаць пэўнае пачуццё» (метанімічныя адносіны суб’екта і сродку ўздзеяння):

Цяпер Жэнька быў другім, зусім не падобным да таго вясёлага, смяшлівага хлопца. (І. Шамякін). – **[Медзведзянаты] лагодненькія, калмаценькія, смяшлівыя** (З. Бядуля);

Слязлівае дзіця. – *Голас мой часта зрываўся, сіпкі сціскалі горла – расказ быў слязлівы, жаласлівы, варты хіба толькі спачування* (В. Мыслівец);

[Ліза] засталася такою ж ласкавай і жаласліваю, як і была, але ў вонкавым выглядзе яе адбыліся перамены і зусім нечаканыя (Л. Арабей). – *Ты не крыўдуеш на мяне, Пеця? – запыталася... [Люба] і сама здзівілася, да чаго голас яе слабы і жаласлівы* (А. Асіпенка).

Другая прадуктыўная мадэль суадносін значэнняў прыметнікаў з суфіксам *-лів-* – метафарычная. Прычым цікава, што тут у значнай колькасці прадстаўлены менавіта прыметнікі, якія характарызуюць асаблівасці размовы, голасу (*буркатлівы, гутарлівы, крыклівы, маўклівы*), і перанос адбываецца па метафарычнай мадэлі «характарыстыка чалавека – характарыстыка прадмета, з’явы»:

Побач адзінока месцілася атынкаваная будка-каравулка, дзе ў сцюжу драмаў ля напаленай печы які буркатлівы дзед-вартаўнік (В. Быкаў). – *Па рацэ праносіліся маторкі, буркатлівыя хвалі ад іх з шумам намотваліся на бераг, казыталі ногі* (А. Савіцкі);

Заўсёды гутарлівы, Іван Мацвеевіч цяпер упарта маўчаў (З. Бядуля). – **Збоку ветру ў такт спявае Гутарлівы ручаёк** (Я. Колас). **Гутарлівы бор;**

Байцы трохі крыўдавалі за яго залішняю строгасць, але ў баях цанілі крыклівага старшыню (В. Быкаў). – *Фінця Паўлаўна прытрымлівалася ранейшага рэжыму і заставалася прыгожай. Аднак увесь гэты нейлон, перлон цяпер на ёй быў крыклівы* (І. Грамовіч). **Крыклівая рэклама;**

Віктараў бацька быў разважлівы, маўклівы, гаварыць многа не любіў, затое словы яго ніколі не разыходзіліся са справай (М. Гроднеў). – **Дубы стаялі маўклівыя, паважныя, ні адзін лісток не трапятаўся на іх** (І. Шамякін).

Найбольш прадуктыўны тып мнагазначных прыметнікаў з суфіксам *-іст-* – гэта прыметнікі з першасным значэннем ‘які валодае чым-небудзь у вялікай колькасці’ і з другасным значэннем ‘падобны на тое, што абазначана ўтваральным словам’. Значэнні такіх прыметнікаў звязаны метафарычнай сувязцю. Падабенства можа быць па колеры:

Пад соснамі смалістымі ў бары Курган высокі Лукашу сябры насыпалі (М. Танк). – *Чорныя, смалістыя валасы, дзябёлы чысты карак, на ёмкіх плячах бялюткая шаўковая тэніска* (М. Ракітны);

Зямлісты торф. – *Бацька паглядзіў парэпанай рукой рэдкія, ад сівізны ўжо зямлістыя валасы* (І. Мележ);

а таксама па форме:

Весць аб арышце Панаса глыбока ўсхвалявала дзеда Талаша. Ён сядзеў пануры, нахмурыўшы свой маршчыністы лоб, і думаў (Я. Колас). – *Кара на... [дубе] маршчыністая, мае гузаватыя наросты* (С. Александровіч);

Карычневы шалік з... какетлівай вясёлкай на махрыстых капцах атуляў... [Людзін] твар (Я. Брыль). – *Снарады падалі ў Прыпяць па адзін і па другі бок пераправы, уздымаючы высокія махрыстыя фантаны* (Я. Колас);

[Маці] прынесла поўны гладыш пахучага пеністага квасу (І. Шамякін). – *Грачнулася сонца. Барвай набрынялі пеністыя лёгкія хмаркі, чырвань заліла ўсё: і лес, і вёску, і паплавы* (М. Капыловіч).

Прыметнікі з суфіксам *-аст-(-ат-)* звычайна ўтвараюцца ад назваў частак цела чалавека і жывёл. Прадуктыўная мадэль мнагазначнасці ў такіх прыметнікаў – метафарычная, па схеме «які мае вялікую частку цела – падобны да часткі цела; які мае элемент, падобны да часткі цела»:

Ля камбайна, акрамя Шапавалава і Пятра... [Касцянок і Баранаў] убачылі старшыню калгаса Махнача, нізкага і пузатага чалавека з шырокім чырвоным тварам (І. Шамякін). – *Рыма трымала ў руках баравік і абразала белы пузаты корань* (Г. Васілеўская). *Пузаты чыгун. Пузаты партфель;*

Усёй сям’ёй з’явіліся Цецерукі стракатыя, Глушцы, вароны з совамі Ды з дзятламі насатымі (М. Танк). – *Насаты чайнік. Насатая лодка;*

Апусціўшы лабатую вушастую галаву... [сабака] рынуўся насустрач мне (А. Савіцкі). – *Жаўтагрывы, лабаты сланечнік павярнуў свой шырокі, бы рэшата, твар і пачаў углядацца на ўсход* (М. Капыловіч). *Лабаты ўзгорак.*

Прыведзеныя прыклады мнагазначнасці прыметнікаў з суфіксамі *-іст-*, *-аст-(-ат-)* з’яўляюцца ілюстрацыяй метафарычнай схемы суадносін значэнняў прыметніка, калі прымаюцца пад увагу як сінтагматычны, так і парадыгматычны аспекты функцыянавання лексічных адзінак. Значэнне прыметніка тут выяўляецца не толькі на аснове суадносін з назоўнікам у маўленні, рэлевантным таксама з’яўляецца значэнне ўтваральнага назоўніка. Метафарычныя адносіны ў адзначаных выпадках схематычна можна паказаць наступным чынам: ‘падобны на тое, што абазначана ўтваральным словам’ – ‘які ўтрымлівае тое, што абазначана ўтваральным словам’. Такія адносіны назіраюцца паміж значэннямі прыведзеных вышэй прыметнікаў *смалісты* (*смалістыя сосны* – утрымліваюць смалу і *смалістыя валасы* – падобныя да смалы), *пеністы* (*пеністы квас* – утрымлівае пену і *пеністыя хмаркі* – падобныя да пены), *зямлісты* (*зямлісты торф* і *зямлістыя валасы*), *лабаты* (*лабаты сабака* – з вялікім ілбом і *лабаты сланечнік* – падобны да ілба), *пузаты* (*пузаты чалавек* і *пузаты чыгун*) і г. д. Элемент адзначанай схемы ‘падобны на тое, што абазначана ўтваральным словам’ можа выступаць у выглядзе ‘які мае частку, падобную на тое, што абазначана ўтваральным словам’ (*насаты чайнік*).

У некаторых выпадках пры ўтварэнні новых значэнняў прыметнікаў актуалізуюцца патэнцыяльныя семы, выходзяць на першы план асацыятыўныя ўяўленні. Гэта з’ява даволі характэрная для мнагазначных прыметнікаў (гл. Шипіцына 2006, 72). Прыкладам таму могуць быць некаторыя мнагазначныя прыметнікі з суфіксамі *-аст-(-ат-)*:

рукасты (рукаты) ‘з вялікімі, доўгімі рукамі’: *Лёнік Бокуць – здаровы рукасты дзяцюк з ленаватымі соннымі вачыма* (В. Быкаў); ‘які любіць красці’;

зубасты ‘з вялікімі, вострымі зубамі; з вялікай колькасцю зубоў’: *Вялікі зубасты шчупак стаяў у вадзе нерухома, як затопленае палена, падпільноўваючы на мелкім месцы верхаводак і сяляў* (В. Вольскі), ‘дзёрзкі, востры на язык’: *Славік у мяне зубасты хлапчук, стойкі ў сваіх намерах* (А. Кулакоўскі);

галавасты ‘з вялікай галавой’: *На кручку трапятая ў вялікі галавасты бычок* (Я. Бяганская); ‘разумны, здольны глыбока мысліць’: *Арцём Дзянісавіч, сакратар, галавасты быў мужык* (М. Ракітны).

У прыведзеных прыкладах словы *рукасты*, *зубасты*, *галавасты* выкарыстоўваюцца з павелічальным значэннем. Значэнні *рукасты* ‘які любіць красці’, *зубасты* ‘дзёрзкі, востры на язык’, *галавасты*

‘разумны, здольны глыбока мысліць’ маюць эмацыянальна-экспрэсіўнае адценне, што звычайна характэрна для метафары. Аднак, паколькі ў значэннях прыведзеных прыметнікаў няма ўказання на падабенства, а сувязь гэтых значэнняў грунтуецца на асацыятыўнай сумежнасці, можна зрабіць выснову, што сувязь паміж значэннямі ўказаных прыметнікаў – метанімічнага тыпу.

Такім чынам, многія якасныя прыметнікі з суфіксамі *-лів-, -іст-, -аст(-ат-)* з’яўляюцца мнагазначнымі, і іх значэнні часцей за ўсё звязаны паміж сабой метафарычнымі або метанімічнымі сувязямі. Кожнае са значэнняў прыметніка актуалізуецца ў спалучэнні з назоўнікам, што прадвызначае неабходнасць улічваць сінтагматычныя сувязі прыметніка пры кваліфікацыі яго семантыкі. Парадыгматычныя сувязі вытворнага прыметніка з утваральным словам набываюць асаблівую актуальнасць пры вызначэнні метафарычнай сувязі паміж значэннямі прыметніка.

ЛІТАРАТУРА

- Земская Е. А. Язык как деятельность: Морфема. Слово. Речь. М., 2004.
 Козинец С. Б. Словообразовательная метафора: пересечение лексической и словообразовательной систем // Филол. науки. 2007. № 2. С. 61–70.
 Кубрякова Е. С. Типы языковых значений: Семантика производного слова. М., 1981.
 Тлумачальны слоўнік беларускай мовы: У 5 т. Мінск, 1977–1984. Т. 1–5.
 Шрамм А. Н. Очерки по семантике качественных прилагательных (на материале современного русского языка). Л., 1979.
 Шипицина Г. М. Системные связи новых значений имен прилагательных // Филол. науки. 2006. № 4. С. 69–77.

Паступіў у рэдакцыю 12.04.12.

Вікторыя Уладзіміраўна Авяр’янава – кандыдат філалагічных навук, дацэнт, загадчык кафедры сучасных моў Гомельскага інжынернага інстытута.

М. У. КОЗЫЛЕВА

ПРАБЛЕМА ПЕРАДАЧЫ АНГЛІЙСКИХ АНТРАПОНІМАЎ НА БЕЛАРУСКУЮ МОВУ

Рассматривается проблема передачи английских антропонимов на белорусский язык, анализируются фонетический и графический способы, их возможности и ограничения, обосновывается необходимость пересмотра существующих способов, а также выработки единых правил передачи, создания специализированного англо-белорусского словаря личных имен.

The article deals with the problem of transference of English anthroponyms into the Belarusian language. Phonetic and graphic means, the possibilities and limitations of their application are analyzed. Special attention is given to the necessity of reconsideration of the given methods, elaboration of single principles of rendition of names, creating a specialized English-Belarusian dictionary of proper names.

Уводзіны. Праблема перадачы англійскіх антрапонімаў на беларускую мову з’яўляецца надзвычай актуальнай перш за ўсё ў прыкладным аспекце. Для таго каб паспяхова выконваць грамадска-прававыя функцыі, усе іншамоўныя ўласныя імёны павінны быць строга рэгламентаванымі паводле правапісу і словазмянення. Аднак, чытаючы тэксты з афіцыйных крыніц, літаратурныя творы, перыёдыку, мастацкія і іншыя пераклады з англійскай мовы, можна заўважыць нямала англійскіх антрапонімаў, якія перададзены на беларускую мову нядакладна і недакладна. Напрыклад: *Hugh Laurie* [ˈhju: ˈlɔ:ri] – **Хью Лоры** (БТ) – трэба *Х’ю Лоры*, *Shia LaBeouf* [ˈʃalə ləˈbɛʊf] (НН) – **Шайя Лабёф** – трэба *ЛаБаф* (*Ла-Баф*), *Ozzy Osbourne* [ˈɔzi ˈlɔzbən] – **Оззі Озборн** (МН) – трэба *Озі Озбарн*, *Tony Iommi* [ˈtəʊni əlˈlɔmi] – **Тоні Айоммі** (МН) – трэба *Тоні Аёмі*, *Ronny James Dio* [ˈrɒni ˈdʒeɪmz diə] – **Ронні Джэймс Діо** (МН) – трэба *Роні Джэймс Дыя*, *Bridget Moynahan* [ˈbrɪdʒət ˈmɔɪnəhən] – **Брыджэт Майнэхэн** (Зв.) – трэба *Брыджэт Монэхэн*, *Wordsworth* [ˈwɜ:dzwɜθ] – **Ўодсварт** (Дж.) – трэба *Уордсварт*, *Dunne* [dʌn] – **Дон** (Дж.) – трэба *Дан*, *McDonalds* [mækˈdɒnəldz] – **Макдональдс** (БК) – трэба *МакДональдс* (*Мак-Дональдс*) і інш.

У беларускім мовазнаўстве да гэтага часу так і не склалася ўстойлівая традыцыя, якая забяспечыла б адзінства метадаў і спосабаў перадачы іншамоўных уласных імёнаў, не сфармуляваны дакладныя крытэрыі выбару тых ці іншых варыянтаў напісання англамоўных антрапонімаў, не існуе спецыялізаванага англа-беларускага слоўніка асабовых імёнаў і прозвішчаў. Праблема перадачы англійскіх антрапонімаў па-беларуску асвятляецца толькі ў адзінкавых працах (гл. Крукоўскі 1959; Поплавская, Таболич 1997; Вікторка 1999, Вікторка 2003; Баброва 2009), хоць з’яўляецца адной з найбольш складаных у тэарэтычным і практычным плане і мае шмат спрэчных пытанняў.

¹ У дачыненні да антрапонімаў (як і для онімаў увогуле), як правіла, ужываюць тэрмін «перадача», а не «пераклад», паколькі пераклад онімаў арыентаваны перш за ўсё на змест, а перадача – толькі на форму.